

قصیده نویافته بدیع الدین ترکو سگری قرینه‌ای بر خطایی دیگر از دولت‌شاه سمرقندی در انتساب اشعار

علی نویدی ملاطی

فرهنگستان زبان و ادب فارسی
ali.navidimalati@gmail.com

بدیع‌الدین ترکو سگری از جمله شعرای دوره سلجوقی است که متأسفانه علی‌رغم توانمندی‌اش در شاعری، اشعار کمی از وی بر جا مانده است. از وصفی که عوفی در باب یازدهم کتاب خود (بخش شعرای آل سلجوق بعد از عهد معزی و سنجری) در حق او به دست داده - که با بازی‌های لفظی او در ابتدای شرح حال این شاعر همراه است - می‌توان به قدرت شاعری سگری پی برد:

بدیع ترکو، که ترکان ضمیر او دلبران خوب‌روی و بزرگان طبع او خوب‌چهرگان گشاده‌مویند، نقاش چاپک‌دستی که بقلم نقوش مغیبات را چهره‌گشادی و صورت نگارستان را با جان نگاشتی. (عوفی، ۱۳۳۵: ۴۹۰)

عوفی بعد از شرح احوال سگری، یک قطعه نُه‌بیتی و نُه رباعی (جمعاً ۲۷ بیت) از او نقل کرده است.^۱ مضمون قطعه ترغیب سگری به ازدواج از طرف یکی از دوستان اوست که در نهایت با ابیاتی حاکی از پاسخ منفی شاعر پایان می‌پذیرد. از گزارش عوفی پیداست که سگری حداقل تا زمان سرایش قطعه ازدواج نکرده بوده و به خمرخوارگی می‌پرداخته است (همان: ۴۹۰-۴۹۲). بهترین و کامل‌ترین تحقیق درباره ترکو سگری از نذیر احمد دانشمند هندی است، که سال‌ها پیش در آریانا به چاپ رسیده است (نذیر احمد، ۱۳۵۰). نذیر احمد

۱. هدایت در مجمع‌الفصحا زیر «بدیعی سیستانی» به شرح احوال سگری پرداخته و چند قصیده و قطعه و رباعی (جمعاً ۳۸ بیت) از او نقل کرده است (هدایت، ۱۳۸۲: ۵۹۵-۵۹۸).

در تحقیق خود به نام، تخلص، محل تولد سگری و رابطه او با سراج‌الدین خراسانی معروف به «سراجی سگری» پرداخته و ۶۳ بیت از اشعارش را در مقاله خود ذکر کرده است. او به سه قصیده مدحیه سگری - مندرج در ضمیمه تذکره خلاصه الأشعار - اشاره می‌کند: قصیده اول در مدح تاج‌الدین ابوالمکارم، حاکم مکران است (پانزده بیت از این قصیده به همراه اطلاعات به دست آمده از آن نقل شده است؛ نذیر احمد، ص ۵۶). قصیده دوم در مدح عمادالدین تگین است که نُه بیت آن ذکر شده است (همان: ۶۱-۶۲). قصیده سوم در ستایش یمین‌الدوله والدین بهرامشاه است که بیست و چهار بیت از آن در مقاله نقل (همان: ۶۳-۶۴) و پس از آن ابیات پراکنده سگری از منابع مختلف در پانزده بیت آورده شده است (همان: ۶۴-۶۵). نذیر احمد در انتهای مقاله‌اش با اندکی چاشنی اغراق بر نبوغ بدیع سگری تأکید کرده است:

این بود آنچه من توانستم درباره یک شاعر - که نبوغش مانند چندین سخنور دیگر به علت نبودن مواد و مأخذ کافی درباره زندگی و آثارش ناشناخته مانده - گرد آورم. (همان، ص ۶۵)

درباره قصیده

از آنجا که به دست آمدن هر مقدار شعر از شعرای بی‌دیوان، خصوصاً شعرای قدیم، مغنم است و می‌تواند بستر مناسبی برای تحقیقات آتی در زمینه تاریخ ادبیات، نقد ادبی و مباحثی از این دست باشد، صورت تصحیح شده این قصیده تازه‌یاب در اینجا نقل می‌شود. این قصیده بیست و پنج‌بیتی در یکی از دستنویس‌های کتابخانه ملی به شماره ۲۲۱۱۱ و نیز در جنگ شعری از کتابخانه مجلس به شماره ۲۳۲۶ آمده و در واقع استقبالی است از مدیحه عثمان مختاری (مختاری، ۱۳۴۱: ۵۱۲)، شاعر سده ششم، با مطلع:

چون کبک شسته‌لب بشراب مروقی
کبکی از آن بطوق معبر مطوقی

سگری از ۳۲ قافیه به کار رفته در قصیده مختاری، ۲۲ قافیه را در قصیده خود به کار گرفته است. با این استقبال از قصیده مختاری، علاقه سگری به شعر مختاری یا احتمالاً حس رقابتی که سگری با او داشته است آشکار می‌گردد. در واقع می‌توان

گفت که سگری شیوه بیان مختاری را می‌پسندیده است. با وجود این قرینه‌ای دال بر دیدار آن دو در دست نیست. اشعار ابوالفرج رونی و ازرقی سمبل شعر مطلوب از نظر بدیع سگری بوده؛ هر چند ذکر نام «ازرقی» بی‌ارتباط با وزن شعر در استقبال از شعر مختاری نیست. این قصیده در ستایش «محمدبن اصف» است و با توجه به بیت

صدرا فکنند دستِ طبایع بنوبهار
در مرغزار ديبه گحلی و فستقی
ظاهراً از وزرای زمان خود بوده است که ما از راه منابع و مآخذ در دسترس موفق به شناسایی او نشدیم.

اشتباه دولتشاه در انتساب شعر

همانطور که می‌دانیم، انتسابات اشتباه در تذکره دولتشاه سمرقندی کم نیست. قصیده مختاری - که قصیده سگری به اقتضای آن سروده شده - در تذکره دولتشاه (۱۳۸۲: ۱۶۷) به امامی هروی نسبت داده شده است:

خواجه فخرالملک که از بقیه وزرا و صدور خراسان است
مرتبی امامی بوده است و این قصیده را در مدح فخرالملک
می‌فرماید: چون کبک شسته‌لب به شراب مروقی / کبکی از آن
به طوق معتبر مطوقی...

اول بار استاد جلال‌الدین همایی به اشتباه بودن انتساب این قصیده به امامی هروی (نک. مختاری، ۱۳۴۱: ۵۱۲، پانویشت) اشاره

کرد. او بر اساس اطلاعی که از لب‌الب‌الباب (عوفی، ۱۳۳۵: ۵۴۴) زیر «الشیخ احمدبن‌المحمد المیم» به دست می‌آید، تأکید کرد که قصیده پیش‌گفته (چون کبک شسته‌لب به شراب مروقی) از آن مختاری غزنوی است. در شرح حال شیخ احمد آمده که او قصیده‌اش را به مطلع:

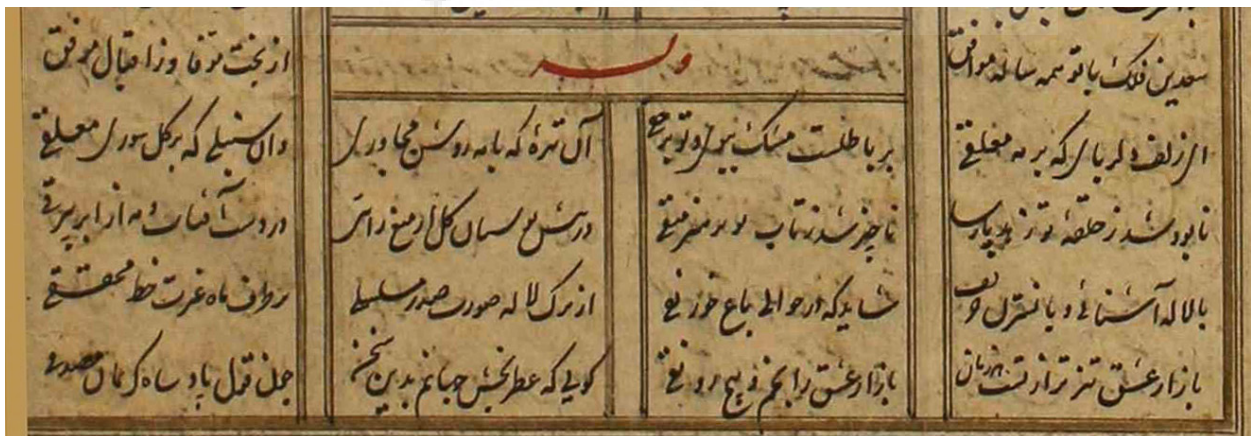
ای باغ روی دوست بنسیرین مغرقی
وز نوبهار و باغ ارم برده رونقی
«بر منوال شعر مختاری» گفته و اصطلاحاً از شعر مختاری استقبال کرده است.

حال با پیدا شدن قصیده ترکو سگری، قرینه دیگری بر اشتباه دولتشاه به دست آمده است. بر اساس تصریح سگری در بیت زیر (بیت ۲۲) از قصیده‌اش:

مختاری اختیار ملوک این قصیده گفت
در مدحت محمد منصور بورقی

معلوم می‌شود قصیده‌ای که دولتشاه مدعی تعلق آن به امامی است (چون کبک شسته‌لب به شراب مروقی)، مسلماً از مختاری است.^۱

متن قصیده‌ای که در اینجا ارائه می‌شود، مطابق دستنویس کتابخانه ملی است. بعد از مقابله قصیده با دستنویس کتابخانه مجلس، مشخص شد که این دو دستنویس هیچ اختلافی از نظر ضبط کلمات ندارند.

جنگ شماره ۲۲۱۱۱، کتابخانه ملی، ص ۸.

۱. البته ابیاتی از این قصیده به صورت غزلی شش‌بیتی در یکی از غزل‌های سنایی (سنایی، ۱۳۸۶: ۴۸۹) به مطلع زیر آمده است:
چون کبک شسته‌لب به شراب مروقی کبکی از آن به طوق معتبر مطوقی

وله^۱

۱۱. ای مهتری که رایض ایام توسنی
وی سروری که سایس گردون ازرقی
۱۲. بینده دقایق مفعول و فاعلی
داننده حقایق موضوع و مُشقی
۱۳. در کار و باز قاهر دهر ستمگری
در حَلّ و عقد قامع^۴ چرخ مُطقی
۱۴. اخلاص تو ستوده تر از جود موصلی
الفاظ تو خجسته تر از فقه بیهمی
۱۵. گل را ز بهر بزم تو افزود تازگی
مُل را ز مهر جام تو آمد مُروقی
۱۶. در لشکری که عون تو باشد کفیل فتح
درعی ز کُرتِه آمد و خودی ز زورقی
۱۷. جایی که منجیق نهد انتقام تو
تن دردهد زمانه ز حصنی به خندقی
۱۸. صدرا فکنده دست طبایع بنوبهار
در مرغزار ديبه کُحلی و فُستی
۱۹. هم صلُصُلت ناشر ابیات بوالفَرَج
هم بلبُست راوی اشعار ازرقی
۲۰. در فرش بوستان نگر و در بساط باغ
این سُنُدسی همی کند و آن سِتَبَرقی
۲۱. می خور همه حقیقت گیتی مجاز دان
من واثقم که هم تو درین بس مُحقی
۲۲. مختاری اختیار ملوک این قصیده گفت
در مدحت محمد منصور بورقی^۶

۱. ای زلف دلربای که بر مه معلقی
برباطست مسک ببوی و تو برحقی
۲. آن تیره‌ای که با مه روشن مجاوری
وان سنبلی که بر گل سوری معلقی
۳. نابود شد ز حلقه تو زهد پارسا
ناچیز شد ز تاب تو پرهیز متقی
۴. در پیش بوستان گل از میخ رایتی
در دست آفتاب و مه از ابر بیری
۵. با لاله آشنائی و با نسترن حریف
شاید که در حوالی باغ خورنقی
۶. برگ لاله صورت صدر مسلسلی
بر طَرَف ماه غیرت خط مُحقی^۳
۷. بازار عشق تیزتر از تست هر زمان
بازار عشق را بخم و پیچ رونقی
۸. گویی که عطربخش جهانم بدین سخن
چون قول پادشاه کریمان مُصدقی |ص ۱۹
۹. اصل سخا محمد بن اصف آنکه هست
اظهار فضل پیش در او ز احمقی
۱۰. از خلق کردگار نظیرش نیافرید
از ماضیان بپرس و نگه کن بمابقی

۱. این عنوان پس از قصیده‌ای از «بدیع‌الدین ترکو سگزی» آمده است.
۲. اصل: از.

۳. «محقق» نام یکی از اقلام سته و «مسلسل» و یزگی پیوسته نویسی حروف و کلمات خطوط است. در نفائس الفنون (آملی، ۱۳۷۷-۱۳۷۹: ۲۴/۱) هر دو در شمار خطوط آمده است: «جمعی که در تحسین و تنویق این صنعت مبالغت نمودند همچو ابن بواب و غیره خط را به محقق و ثلث و نسخ و رقاع و عهد و توقیع و تعلیق و ریحانی و منشور و مدور و طومار و مسلسل و مثنی و غبار و هبا و غیر آن متنوع گردانیدند». ابن‌یمین در غزلی این دو را در کنار هم نشانده است: زآنکه آن خط مسلسل چو محقق گردد/ بی گمان نسخ کند آیت موسایی را (ابن‌یمین، ۱۳۴۴: ۱۸۵).

۴. اصل: مانع (بی نقطه).

۵. اصل: صدر افکنند.

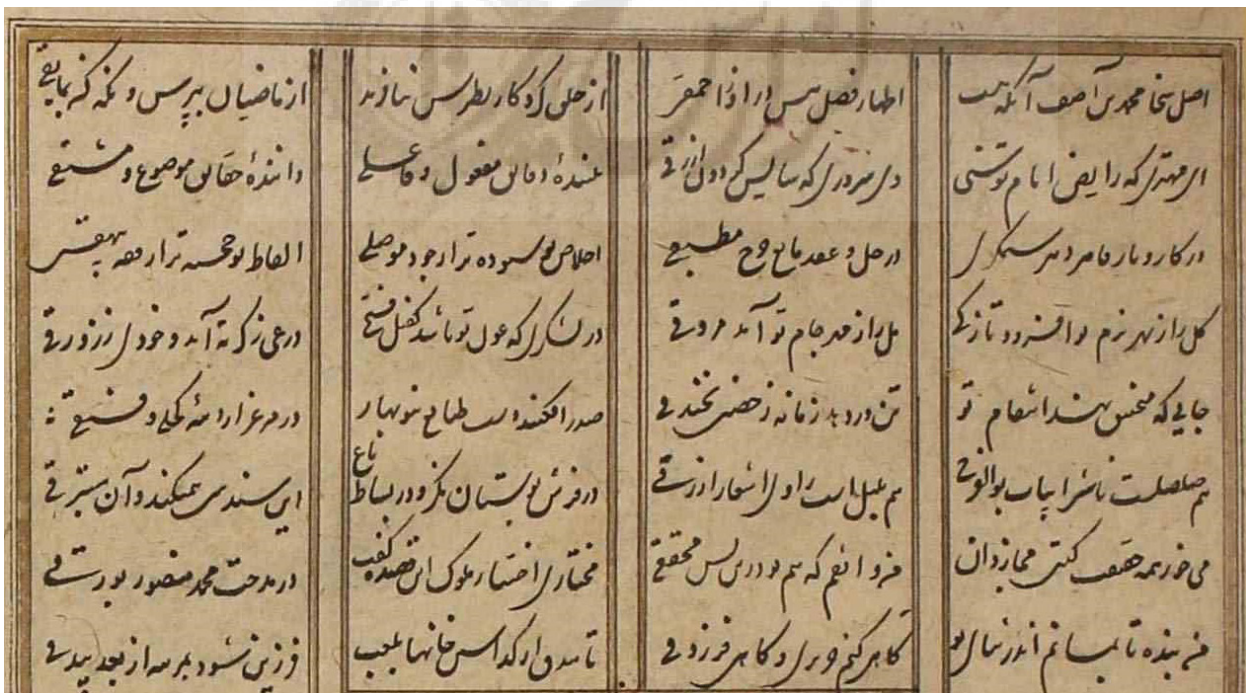
۶. مختاری (۱۳۴۱: ۵۱۲) نام او را به صورت «العمید کمال‌الدین محمد بن منصور البورقی الوزیر» آورده و در بیت هشتم قصیده خود (همان: ۵۱۳) از او یاد کرده است: از دهشت تو ماه بحیرت کند گذر بر مجلس محمد منصور بورقی

۲۳. من بنده تا بمانم اندر ثنای تو
گاهی کنم جریری و گاهی فرزدقی
۲۴. تا بیدق از گذاشتن خانه‌ها بلعب
فرزین شود بمرتبه از بعد بیدقی،
۲۵. بادا بطوق طاعت تو زینت جهان
تا حشر مانده زینت او از مُطوقی

منابع

- ابن‌یمین فریومدی (۱۳۴۴). دیوان اشعار ابن‌یمین فریومدی. به کوشش حسینعلی باستانی راد. تهران: کتابخانه سنایی.
- جنگ شماره ۲۲۱۱۱، کتابخانه ملی.
- جنگ، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۳۲۶.
- دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲). تذکره الشعرا. به کوشش ادوارد

- براون. تهران: اساطیر.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۶). غزل‌های حکیم سنایی غزنوی. به کوشش یدالله جلالی پندری. تهران: علمی و فرهنگی.
- آملی، شمس‌الدین محمد بن محمود (۱۳۷۷-۱۳۷۹ق). نفائس الفنون فی عرایس العیون. به کوشش ابوالحسن شعرانی. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- عوفی، سدیدالدین محمد (۱۳۳۵). لباب الالباب. به کوشش سعید نفیسی. تهران: ابن‌سینا و کتابخانه حاج علی علمی.
- مختاری غزنوی، عثمان (۱۳۴۱). دیوان عثمان مختاری. به کوشش جلال‌الدین همایی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نذیر احمد (۱۳۵۰). «بدیع‌الدین ترکو سیستانی». ترجمه محمد آصف فکرت. آریانا، ش ۲۹۵: ۵۴-۶۷.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲). مجمع الفصحاء. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

جنگ شماره ۲۲۱۱۱، کتابخانه ملی، ص ۹.